

Кирилова О. О.

ПОСТСТРУКТУРАЛІЗМ І ПОЛІЛОГІЧНА МОДЕЛЬ ОСВІТНЬОГО ДИСКУРСУ

Статтю присвячено розглядові поняття полілогу (виведеного з діалогістики М. М. Бахтіна та його інтерпретації Ю. Крістевою). Полілог є методом текстуальної роботи та основою нової освітньої методики, яку розробляють представники «постмодерністської парадигми» у педагогіці. Полілогічна парадигма в освіті протистоять своєю плюралістичністю діалогічній.

Ключові слова: полілог, плюральність, поліфонія.

Кожне десятиліття приносить у культурологію свої універсальні «слова-парасолі», які невдовзі обертаються на «слова-паразити» та просяться до словників табуованої лексики. Якщо попереднє десятиліття обдарувало нарешті широкі кола гуманітаріїв «парадигмою» та «дискурсом», то «нульові» ошчасливили «мультикультурністю» й «діалогом», що цілком симптоматично – соціальний, культурно-політичний, культурно-морфологічний регрес останнього десятиліття у тому виявився вповні. «Діалог», запозичений, здавалося б, з імпліцитно-культурологічної бахтініани, увійшов до вітчизняної культурології, тим не менш, «із чорного ходу» – з сусіднього, проте цілком інопланетного для нас, перепрошую, *дискурсу* педагогічних наук. На сьогодні це своєрідний «місток» між смисловими полями герметично-філософського та профанного; «діалог» водночас химерним чином «олюднює» чи «заземлює» будь-який відчужений у своїй смисловій вишуканості гуманітарний текст – і при цьому позірно «культурологізує» будь-який тип гуманітарного висловлювання, не остаточно певний у власній культурологічності. І зрештою термінологічний «діалог» виявився таким собі фагоцитом, готовим поглинути поняття дискурсу як таке.

Реанімований у «нульові» культуролого-педагогами російський філософ Володимир Біблер (свідомий засновник філософії діалогу культур) став біля витоків не тільки діалогічної культурфілософської школи, а й педагогічної парадигми, апробованої на рівні експериментальних проєктів ще у 1980-ті (до речі, хто пам'ятає, що першим послідовно розробив та впровадив на практиці методики «школи діалогу культур» саме в Україні харківський учитель Сергій Курганов, нині – живий класик діалогічної педагогіки?). Але не варто забувати, що насправді ідеї Бахтіна наприкінці ХХ століття розвивалися у двох альтернативних гуманітарних напрямках:

один із них оформився у діалогічну концепцію В. Біблера, С. Курганова, А. Ахутіна, другий активно формувався у постструктуралізмі – це концепція **полілогу**. Нагадаємо, що автор цього поняття Юлія Крістева виводила його з бахтінського поняття *поліфонії* – за Бахтіним це 1) поліфонія як суто літературний метод, застосування якого перетворює твір на динамічну взаємодію самостійних героїв; 2) поліфонія як різко плюралістична метафізична конструкція. Це друге самостійне, філософське поняття поліфонії і лягає в основу теорії полілогу як домінантного способу постмодерністської комунікації. Крістева, як учениця Ролана Барта, робить ідеї Бахтіна постструктуралістськими у своїй інтерпретації, а, з іншого боку, як колишня мешканка соцтабору відкриває усьому світові науковий спадок радянського літературознавця, чому Бахтін завдячує безпрецедентному визнанню серед західних текстологів. Не варто нехтувати тим фактом, що на формулювання ідеї поліфонії Бахтін зумів вийти саме крізь творчість Достоевського (у дослідженні «Проблеми поетики Достоевського»); в його іншому відомому творі, присвяченому Франсуа Рабле та карнавальній культурі середньовіччя, цього поняття ще не зустрічається. На думку Бахтіна, саме Достоевський був автором, у творчості якого реалізується повною мірою принцип *абсолютного плюралізму особистісних начал* [1, с. 57].

Одне з визначень діалогу та полілогу в сучасній теорії комунікації: діалог використовується для взаємодії актантів міжособистісного спілкування, а полілог – для групового спілкування. Саме поняття поліфонії у Бахтіна дискусійне у тому розумінні, чи є це поняття джерелом діалогу чи полілогу; чи протистоять ці два поняття одне одному, чи полілог є лише одним із різновидів діалогу із більшою кількістю учасників. Іноді полілог вважають розгорнутішим варіантом діалогу, проте є і більш диференційовані

підходи, що вказують на принципово інший підхід у межах концепції полілогу не просто до комунікації, а й до проблеми суб'єктивності. Адже проблема діалогу не може розглядатися окремо від проблеми суб'єкта, бо суб'єкт неминуче розглядається діалогічною парадигмою як дійова (та дієва) особа діалогу, актант, толерантний за визначенням, але прив'язаний до певної власної позиції, з якою він просто *змушений* ідентифікуватися, інакше зруйнується смислова вісь діалогічної комунікації. Тобто, ми знову повертаємось до картезіанського розуміння суб'єкта *cogito* – того, який ідентифікується із власною свідомою позицією та перебуває в абсолютній певності стосовно цієї ідентифікації. Цю концепцію суб'єкта в класичній філософській парадигмі зруйнував ще засновник структурного психоаналізу Жак Лакан у своєму XI семінарі «Чотири базових поняття психоаналізу»; невдовзі нову, запропоновану Лаканом концепцію «суб'єкта несвідомого, локалізованого у власному розриві», здатного ідентифікуватися лише із власною розщепленістю, було детально розроблено у постструктуралістській філософії. Проблема ідентичності – балансування між позицією, що повністю деконструє суб'єктивність та ідентичність, та позицією, яка намагається ці сутності реконструювати та відновити в есенціалістській формі. У полілозі виражена передусім деконструктивістська інтенція комунікативного дискурсу.

Наведемо деякі припущення стосовно комунікативної природи полілогу, що відрізняє його від діалогу. Так, якщо діалог передбачає рівноправну участь усіх його актантів (незалежно від того, двоє їх чи більше), то полілог коливається від активної участі у спільній бесіді або ж повної пасивності, байдужості ряду учасників (ось ми вже і наближаємося до моделі полілогу в академічному просторі аудиторії ВНЗ), через це (але не тільки це) формальний та смисловий зв'язок між репліками полілогу більш складний та вільний. А деякі сучасні визначення взагалі припускають, що структурно полілог являє собою сукупність *монологічних* висловлювань, об'єднаних єдиною темою, що послідовно розробляється у спілкуванні групою співрозмовників. Це багатоголосся Вавилонської вежі, де кожен замкнений у межах власного дискурсу, корелює із моделлю плюральності після зруйнування метанаративу, його розщеплення на безліч автономних дискурсів. Паралельно із втратою метанаративу спостерігається і глобальна *втрата діалогу* у сучасній філософській парадигмі, оскільки монолітність та референційна стабільність мови як засобу комунікації втрачені. Полілог передбачає втрату авторської ідентифікації із власною мовою – за словами теоретика постмодерну Михайла Ліпо-

вещького, у цьому полілозі в суб'єкта сучасної культури «немає власного слова; усі слова – чужі» [11, с. 15]. *Полілогіка* культури (на противагу біблерівському визначенню логіки культури як *діалогіки*) полягає у тому, щоб в гетерогенному просторі гуманітарної комунікації почути та розпізнати голоси культури, які все ж є рівноправними, навіть якщо й фоновими.

Застосоване Бахтіним поняття поліфонії та абсолютного плюралізму *незлитих* (у Бахтіна – «неслиянних») свідомостей корелює із поняттям тотальної плюральності в парадигмі постмодерну. Дослідник творчості Достоєвського Іван Євлампов вказує, що відома теорія Бахтіна про *діалогізм* романів Достоєвського прямо суперечить його ж твердженню стосовно плюралізму, який панує в художньому світі його романів. Він посилається на працю іншого відомого дослідника Генріха Батицева «Діалогізм чи поліфонізм?», де діалог і поліфонія у Бахтіна не просто не є поняттями одного порядку, а прямо протиставляються одне одному: діалогізм формулюється як протистояння абсолютно незалежних особистостей-атомів, а поліфонізм як принцип взаємодії та обумовленості особистостей [6].

Поліфонію в літературі називають «справжньою сферою життя мови». Як ми пам'ятаємо, Михайло Бахтін стверджував, що саме з Достоєвського починається традиція поліфонічного роману в загальноєвропейській історії літератури, в якій до цього панувала традиція монологічна. Проте ще Анатолій Луначарський у статті 1929 року «Про багатоголосність Достоєвського» зазначав, що поліфонічний тип побудови дискурсу зустрічається ще в драматургії Шекспіра. «Про Шекспіра не можна сказати ані того, що його п'єси прагнуть довести якусь тезу, ані того, що введені до великої поліфонії шекспірівського драматичного світу „голоси“ позбавлялися б повноцінності на користь драматичного задуму, конструкції самої по собі» [12]. Цитуючи ці слова у першому розділі «Проблем поетики Достоєвського», Бахтін заперечує їх на підставі того, що «драма за своєю природою чужа справжній поліфонії» [1, с. 57].

Бахтін набагато більшою мірою, ніж його адепти, які на межі ХХ–ХХІ століть почали розробляти концепції філософії діалогу, був співзвучний постструктуралістам у розумінні суб'єктивності. Внутрішня розщепленість суб'єкта в діалогічній концепції Бахтіна виявляється передусім на рівні «внутрішнього опонента», що присутній у свідомості будь-якого суб'єкта висловлювання, а також на рівні поліпостасності автора чи центрального персонажа, довкола якого інші персонажі групуються як планети довкола Сонця, – скажімо, Ставрогіна у «Бісах» Достоєвського, де Шатов, Верховенський, Кирилов

являють собою лише частини розщепленої центральної особистості тексту. Фактично, ми можемо сказати, що таким чином виявляється *шизофренізація дискурсу романів Достоевського*. Тим самим діалогізм Достоевського виливається в ірраціональний монізм, який виявляється у його граничній ідейній центрації. Суперечливості тут немає – адже смислова диктатура певного «єдиного центру» наявна як у структурі монологу, так і діалогу; вони їй підпорядковані.

Таким чином монологізм виявляється як сутнісна центрованість художнього світу, що долає плюралізм особистісних центрів та робить поліфонію у змістовному сенсі ілюзорною. А тепер перенесемо це в академічний простір, долучивши сюди прикладні педагогічні аспекти. Цікаво спроектувати подібну модель діалогічного роману на побудову відповідної моделі у, скажімо так, «вищій школі діалогу»: функції та іпостасі подібної «центральної особистості» в навчанні уявити собі неважко – у цьому випадку інші учасники гуманітарної комунікації, якими є учні (студенти), розглядаються винятково як різнопланові проекції згаданої «центральної особистості». Загалом проектування різних моделей діалогізму, які описуються безпосередньо у творах Бахтіна, на теорію педагогічного моделювання могло б стати надзвичайно плідним та принести цікаві результати дослідження.

Так само Юлія Крістева звертала увагу на особливості цієї проективності в діалогічному просторі: «Поліфонічний роман, відкритий Бахтіним у Достоевського, – це діалог між авторським Я та Я персонажа – авторського двійника» [9]. Основні праці Крістєвої, присвячені переосмисленню концепцій Михайла Бахтіна, – це «Текст роману», «Бахтін: слово, діалог, роман» та «Полілог». Полілог, за Крістєвою, являє собою плюралізацію раціональності у відповідь на кризу західного Розуму (Раціо). Вона пише, що особлива роль суб'єкта в сучасній культурі якраз і полягає в тому, що він виконує посередницьку функцію між імпульсами та соціальною практикою у мові, розмежованій сьогодні на величезну кількість гетерогенних систем, які часто не співвідносяться між собою, тобто, фактично, мова на сьогодні – це і є Вавилонська вежа, яку література мусить руйнувати, перебудовувати та вписувати до ряду вічних суперечностей [7, с. 38].

Крістєвську теорію полілогу вважають найбільш плідною у сучасній педагогіці *постмодерну*. Полілогічну модель освіти, зокрема, надзвичайно продуктивно розробляють нині російські колеги – дослідники та педагоги-практики Санкт-Петербурзького державного університету

педагогічної майстерності, які працюють над формулюванням методологічних засад *постмодерністської парадигми у педагогіці*. Один із фахівців цієї педагогічної лабораторії Олег Прікотт у своїй засадничій науковій статті «Вчитель та модернізація» сформулював базові освітні парадигми, рішуче розвівши діалогічну парадигму в освіті із постмодерністським типом академічної комунікації. Таких парадигм є чотири основні, що визначають водночас і реалізований у них тип інтерсуб'єктивних стосунків. Перших дві вже очевидно відходять у минуле: *природничо-наукова* парадигма, що сповідує суб'єкт-об'єктний тип педагогічної комунікації, розглядає учня як статичний об'єкт побудови педагогічних моделей, своєрідного «піддослідного», пасивну жертву педагогіки, та друга, так звана *езотерична* парадигма, побудована на об'єкт-об'єктних стосунках, де і педагог, і студент виступають об'єктами певної абсолютної істини, і роль педагога зводиться до функції її транслятора, медіатора, гуру. Проте саме *діалогічна*, або ж гуманістична, парадигма освіти, побудована на суб'єкт-суб'єктних стосунках, якраз протиставляється *полілогічній*, у якій загалом руйнується бінарність, наявна у трьох попередніх парадигмах, знищується інтранзитивний бар'єр між суб'єктами педагогічної комунікації. Олег Прікотт застерігає від *ідеалізації діалогічного підходу* (глибоко індивідуального, як ми пам'ятаємо, з принципом *ціннісно-смислової рівності*), ідеалізації, до якої тяжіє (принаймні на словах) сучасна система освіти, визначаючи і його слабкі сторони поряд із перевагами: формування своєрідної ідеальної ситуації «діалогу в пробірці», яка може виявитися незастосовною у так званому «реальному житті», поза стінами шкільного класу чи університетської аудиторії; крім того, славнозвісний принцип індивідуального підходу за формулою «Я – Ти» у реальному хронотопі академічної ситуації неминує лише «за бортом» певну частину аудиторії, адже, зазначає Прікотт, «а що мусить робити решта учнів, доки педагог буде індивідуально взаємопроникатися з одним?» Академічна ситуація *полілогу* не те що якісно «краща», а просто базується на принципово інших началах. Основа поліфонічної парадигми в освіті – це передусім «поліфонічність», «паралельність», «незлитість» («неслиянность») у стосунках симфонічних особистостей, які активно взаємодіють в єдиному педагогічному просторі. Поліфонічна парадигма відзначається *плюральністю*; вона не заперечує здобутків попередніх парадигм, не відмовляється від їхніх ціннісних підстав, а просто активно їх використовує, залишаючи можливість поліпарадигмального самовизначення учасникам педагогічного процесу, залишаючи їм передусім пра-

во вільного вибору. Ця поліфонічна парадигма, фактично вперше послідовно сформульована й обґрунтована у праці петербурзького професора Прикотта, стала однією із підстав ціннісної парадигми постмодерністської педагогіки, яка також тільки починає складатися у розробках окремих педагогічних лабораторій [13].

Сам Михайло Бахтін усвідомлював недоліки тієї системи університетської освіти, у якій йому довелося працювати. В одному з номерів журналу з проблем бахтіністики «Діалог. Карнавал. Хронотоп» за 2000 було вміщено архівну розвідку Миколи Васильєва «Бахтін як університетський викладач». Бахтіна згадують не просто як блискучого дослідника й лектора, а і як сумлінного методиста, який розробляв не тільки викладацькі методики, а й для студентів – методики самостійної роботи із книгою, методики конспектування лекцій тощо [3].

Численні відгалуження від «філософії мови», що почала активно розвиватися вже у 20–30-ті роки ХХ століття, у вигляді філософських, лінгвістичних, психоаналітичних теорій можна резюмувати у цьому контексті визначеною формулою: суб'єкт внутрішньо розщеплений власною мовою, а скарбниця смислів локалізована у площині того, що не вербалізується, – умовно кажучи, Реального (лаканівського *réel* чи кристевського *véel*). Іншими словами, розглядати мову як засіб самовираження суб'єкта безумовно аж надто наївно на сьогодні. Ідеальною метафорою мови в аспекті її розщеплення стане образ Вавилонської вежі, що є водночас і моделлю полілогу та культурної полілогіки. Правильніше було б навіть сказати «образи» Вавилонської вежі, адже у темпоральному проміжку між модерном і постмодерном вона викликає неабияке зацікавлення, і її авторське осмислення в окремих есе та новелах пропонують письменники від Ф. Кафки до Х. Л. Борхеса, філософи від В. Беняміна до Ж. Дерріда. Вавилонська вежа – одна з улюблених міфологем постмодернізму: вона служить водночас і ідеальною ілюстрацією «незавершеного проекту модерну» за Ю. Хабермасом, і втіленням принципу деконструкції (недаремно, зазначимо в дужках, її звичний візуальний образ, інкорпорований у масову естетичну свідомість Пітером Брейгелем у ХІІ столітті, ліг в основу багатьох споруд архітектури деконструктивізму, і передусім будівлі Європарламенту у Страсбурзі, що виглядає цілком символічно). Розщеплення єдиної спільної мови (якої саме? – ставить слушне запитання Жак Дерріда у своєму есе «Довкола Вавилонських Веж») на безліч мов та діалектів можна розглядати зокрема як травматичну суб'єктивацію колективного суб'єкта (перепрошую за тавтологію) культури Давнього Світу. «До Вавилонської деконструкції

велика семітська сім'я встановлювала свою імперію, універсальності якої вона жадала, і свою мову, яку також намагалася нав'язати універсуму. Момент цього проекту безпосередньо передує деконструкції вежі» [5]. Одна із парадоксальних версій полілогіки Вавилонської вежі – мова, позбавлена слів, фундаментом для якої могла б слугувати діжка Діогена – філософа простоти (у Кафки, як ми пам'ятаємо, Вавилонська вежа загалом не має фундаменту, оскільки тривалість процесу її зведення має безперечний пріоритет над тривкістю споруди [8]), а процес говоріння дорівнюється до деконструкції вежі, яку розбивають на окремі слова-«цеглини». Це доречна метафора, враховуючи те, що категорії культури Давньої Месопотамії дають усі підстави для ототожнення споріднених понять «слово» та «цеглина» – адже цегла сприймалася як сакральна категорія шумеро-вавилонської культури (міф про бога Енкі, скажімо, містить розповідь про цеглини його храму-палацу, наділені даром слова), а перші в історії людства письмові слова промовляють до нас з цеглин – глиняних табличок (невипадково Яхвіста – автора Книги Буття, що належав до іншої культурної традиції, дивує в цій історії, що люди «використали цеглу замість каменю й смолу замість вапна»). Історичні дані, як ми пам'ятаємо, дають підстави для ототожнення Вавилонської вежі із зикуратом Етеменанкі у храмовому комплексі Мардука («Етеменанкі» буквально – «Дім наріжного каменю неба та землі»), проте іконографія та бібліографія дають підстави сприймати Вавилонську вежу передусім як відірвану від історичного контексту метафору, яка має щоразу інший сенс, чисту метафору, метафору метафори, як висловився Жак Дерріда, – особливо яскраво це ілюструють новели Хорхе Луїса Борхеса «Вавилонська бібліотека» та «Лотерея у Вавилоні» – наприкінці останнього з цих оповідань Борхес розшифровує тлумачення свого умовного Вавилону, який, зрозуміло, не має нічого спільного із Вавилоном історичним, з географічною Месопотамією: «Вавилон – це не що інше, як нескінченна гра випадковостей» [2, с. 67].

Отже, по-різному парадоксально трактовані образи Вавилонської вежі в постмодерністському гуманітарному полі пропонують розглядати її передусім як метафору розщепленої мови, втраченого слова, отриманої історії та загубленого часу. Російський культуролог Олександр Геніс стверджує: «Бог покарав будівничих Вавилонської вежі за те, що вони винайшли історію» [4, с. 34]. Вавилонська вежа розглядається як певний симулякр культурного минулого, образ, який підміняє собою історіографію. Множинність визначень Вавилонської вежі корелює із множинністю розуміння культури; її полілогіка

найяскравіше явлена, можливо, передусім у гуманітарній педагогіці, зокрема, у навчанні культурології, адже культуролог, можливо, найбільшою мірою змушений відвойовувати у сучасному академічному просторі своє право на побудову індивідуалізованого наукового дискурсу за власними законами, і множинність цих гетерогенних дискурсів творить сукупний полілог гуманітарної комунікації.

Сучасні українські культурологи цілком слушно зазначають, що звичка зводити усе до діалогізму та діалектизму є просто навичкою європейського мислення з його бінарною логікою, насправді ж «ця поліморфність, полімодальність не є дихотомічністю, не є роздвоєнням... це полілог» [10]. Адже «немає у світі ані чисто закритого простору, ані чисто відкритого – він (простір) завжди напівзакритий, напіввідкритий».

Література

1. Бахтин М. М. Проблемы поэтики Достоевского / М. М. Бахтин. – М. : Худ. л-ра, 1972. – 470 с.
2. Борхес Х. Л. Лотерея в Вавилоне / Х. Л. Борхес // Борхес Х. Л. Избранные произведения. – М. : Худ. л-ра, 1999. – С. 89–93.
3. Васильев Н. Л. Бахтин как вузовский преподаватель / Н. Л. Васильев // Диалог. Карнавал. Хронотоп. – 1920. – № 1. – С. 45–52.
4. Генис А. Вавилонская башня / А. Генис. – М. : Независимая газета, 1998. – 256 с.
5. Деррида Ж. Вокруг Вавилонских башен / Ж. Деррида. – СПб. : Академический проект, 2002. – 111 с.
6. Евлампиев И. И. Диалогизм или полифония? Одно из противоречий подхода Бахтина к творчеству Достоевского [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.anthropology.rchi.spb.ru/dostoev/dostoevsk_i1.htm. – Заглавие с экрана.
7. Ильин И. П. Постструктурализм. Деконструктивизм. Постмодернизм / И. П. Ильин. – М. : Интрада, 1996. – 252 с.
8. Кафка Ф. Герб города / Ф. Кафка // Кафка Ф. Сочинения. – М. : Книжная палата, 2000. – С. 90–94.
9. Кристева Ю. Разрушение поэтики / Ю. Кристева // Французская семиотика: От структурализма к постструктурализму. – М. : Прогресс, 2000. – С. 114–135.
10. Легенький Ю. Г. Феномен рекреации в искусстве, архитектуре, дизайне / Ю. Г. Легенький // Тези конференції «Педагогічні та рекреаційні технології в сучасній індустрії дозвілля». – К., 2004. – С. 78–92.
11. Липовецкий М. Н. Русский постмодернизм: очерки исторической поэтики / М. Н. Липовецкий. – Екатеринбург : Изд-во Урал. пед. ун-та, 1997. – 317 с.
12. Луначарский А. В. О многоголосности Достоевского / А. В. Луначарский // Новый мир. – 1929. – № 10. – С. 196.
13. Прикотт О. Г. Учитель и модернизация / О. Г. Прикотт. – СПб. : TVP inc. 2003. – 171 с.

O. Kirillova

POST-STRUCTURALISM AND POLYLOGICAL MODEL OF EDUCATIONAL DISCOURSE

The article is focused on the concept of 'polylogue' based on the dialogical theory of M. Bachtin and its transformation in J. Kristeva's works. The polylogue can be regarded both as a fruitful method of the interpretation of the text and as a educational method actively developed by representatives of a post-modernist paradigm in pedagogics. Polylogical paradigm in education is opposed to the dialogical one as more pluralistic.

Keywords: polylogue, polyphony, plurality.

Матеріал надійшов 01.03.2013